

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА р. СЕЙМІ

(За матеріалами досліджень 1950 р.)

Басейн р. Сейму — північна околиця Лісостепу на території Української РСР — є також і північною межею поширення пам'яток так званої скіфської культури. Північніше, по р. Десні, відомі вже пам'ятки іншої, відмінної від скіфської, культури деснянського, або юхновського типу.

Вивчення цієї області висуває ряд важливих питань про характерні особливості матеріальної культури північних, суміжних скіфам, лісостепових племен Посулля, Ворскли і Північного Дінця та їх роль в складанні поширеної тут пізніше роменської культури.

До недавнього часу пам'ятки ранньозалізного віку на Сеймі залишалися мало вивченими — деякі відомості про городища цієї території знаходимо лише в працях Д. Я. Самоквасова¹.

За останні роки археологічне вивчення цієї території помітно поживалося².

Об'єктом розкопок Путивльського загону Сейминсько-Деснянської експедиції Інституту археології АН УРСР було вибрано городище, яке знаходилося поблизу сс. Ширяєво та Старі Гончари³.

В 1947 р. городище обслідував І. І. Ляпушкін, який описав його під назвою Старо-Гончарського⁴; в 1948 р. Д. Т. Березовець провів тут невеликі розвідувальні розкопки і, згідно позначень Д. Я. Самоквасова, назвав це городище Ширяєвським⁵.

¹ Д. Я. Самоквасов, Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, М., 1908; Древние города России, СПб., 1873.

² Починаючи з 1947 р., систематичні дослідження на Сеймі провадилися експедиціями Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця, під час яких, протягом 1947—1950 рр., в межах Путивльського району було відкрито велику кількість пам'яток передскіфського, скіфського, корчоватського, ранньороменського (волинцевського типу) та великокнязівського часу (Див. Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження в Путивльському районі, Сумської області, АП, т. III, К., 1952). Під час розвідки, проведеної Н. П. Амбургер в 1950 р., вдалося виявити ряд пунктів із знахідками бронзового віку. В 1947 р. течія р. Сейму була обслідувана експедицією НКМ АН СРСР та Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна. В результаті цих обслідувань була складена археологічна карта городищ та поселень скіфського часу, дано опис багатьох городищ та знайденого на них матеріалу. (Див. І. І. Ляпушкін, Поселения зольничной культуры („скифов-пахарей“) в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья, СА, XII, М.—Л., 1950, стор. 41; Поселения зольничной культуры „скифов-пахарей“ в бассейне р. Сейма, КСИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949, стор. 67.)

³ В роботі загону брали участь В. А. Іллінська, Н. П. Амбургер, Ю. Ю. Палеолог.

⁴ І. І. Ляпушкін, Поселения зольничной культуры („скифов-пахарей“) в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья, СА, XII, М.—Л., 1950, стор. 52.

⁵ Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження в Путивльському районі, Сумської обл., АП, т. III, К., 1952.

За розміром, розташуванням, будовою та характером культурних залишків Ширяєвське городище являє собою типове для даної території пам'ятку. Воно розташоване на обмеженому ярами мису високого правого берега Сейму, що стрімко підіймається на висоту до 60 м над великою заболоченою заплавою (рис. 1). Відповідно до конфігурації мису городище має форму неправильного трикутника з основою довжиною 140 м, зверненою до заплави з південно-східного боку. Північно-східний та південно-західний боки (довжиною 120 та 130 м) обмежені глибокими ярами. Вузький перешийок (не більше 30 м), що з'єднує городище з на-

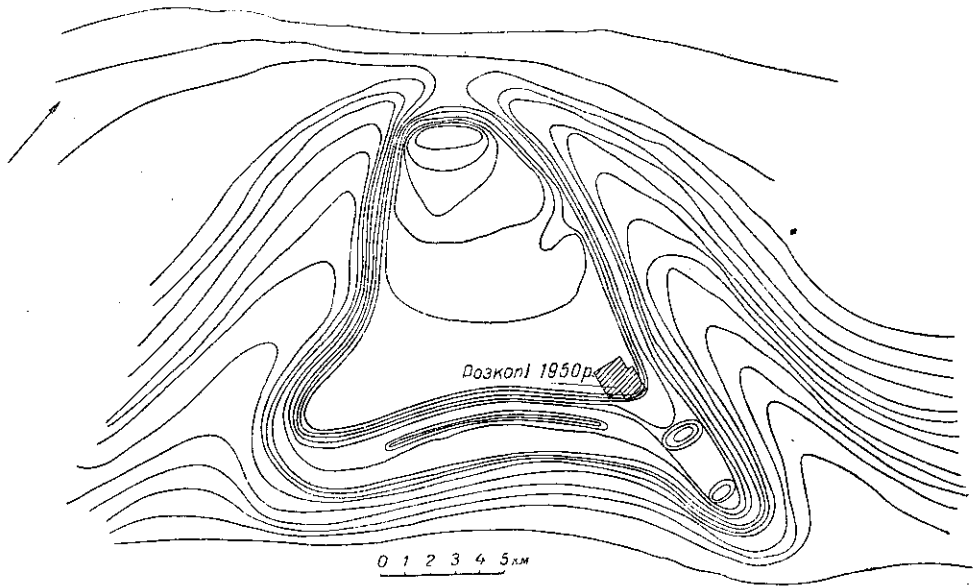

Рис. 1. План Ширяєвського городища.

пільною частиною, перерізаний ровом та валом. В південному та східному кутах городища схили пологіші і укріплені ровом та валом. Відрізок валу знаходиться також по схилу вздовж південно-східного боку городища¹. З напільного боку до городища примикає селище з керамікою того ж типу, що і на городищі.

Розкоп було закладено в східному куті городища, біля самого краю площадки і орієнтовано паралельно до південно-східного та північно-західного боків городища. Загальна площа розкопу мала 160 м². На розкритій площі були виявлені залишки кутового оборонного спорудження та наземного житла, яке примикало до нього (рис. 2).

Вдалося встановити, що спочатку природний північно-східний схил городища був значно пологішим. Щоб збільшити його стрімкість та вирівняти край з рівнем площадки городища, був зроблений штучний насип висотою до трьох і більше метрів (рис. 3). В цій насипаній землі траплялись вуглики, куски глини, уламки глиняного посуду скіфського типу, а також деяка кількість кераміки бронзового віку, яку знайдено переважно в нижньому горизонті, зв'язаному з щаром похованого чорнозему. Кераміка належить до мало вивченого варіанту культури пізньобронзового віку. Були знайдені фрагменти стінок посудин, орнаментованих рядами поздовжніх наліпних невисоких, трикутних в перерізі, валиків (табл. I, 5, 6);

¹ План городища знятий Д. Т. Березовцем, якому автор статті висловлює свою глибоку вдячність за допомогу і товариське співробітництво в роботі.

уламки з жолобчастим орнаментом, що утворює геометричні зори (табл. I, 3). На окремих черепках жолобчастий геометричний зор комбінується з вдвленими кружечками та рисочками (табл. I, 4). Прямі або слабо відігнуті вінця посудин прикрашені рядом серповидних поглиблень або поздовжніми натисками паличкою по зовнішньому сплющеному боку (табл. I, 1, 2). Виробка посудин добра, глина з домішкою піску, добре вимішана, поверхня старанно вигладжена, на внутрішньому боці тонкі

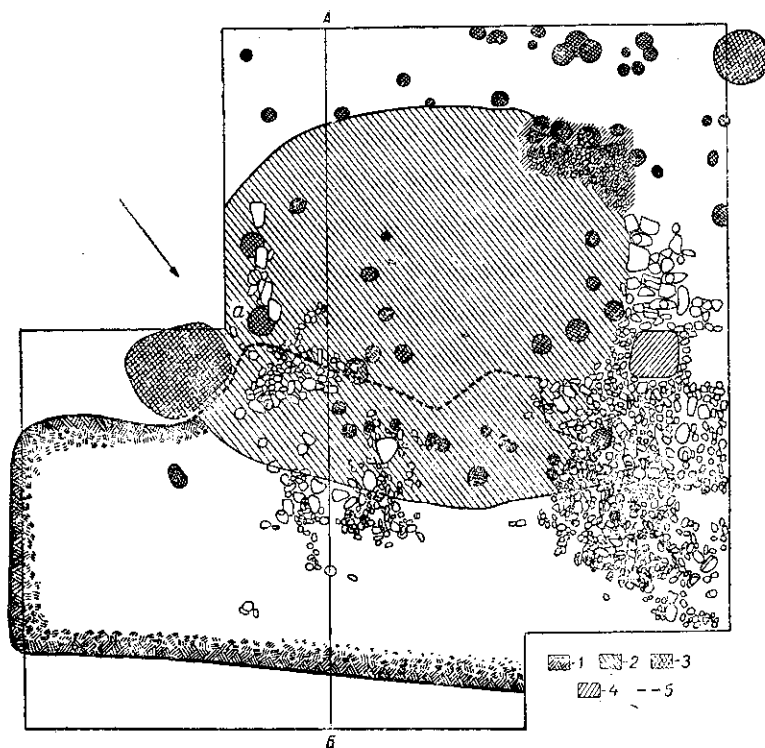

Рис. 2. План розкопу № 1; 1 — глинобитна площадка біля краю городища; 2 — глинобитна підлога житла; 3 — стовпові і господарські ями (літерою „а“ позначена яма, в якій знайдені серпи та рибальський гачок); 4 — вогнищеві спорудження; 5 — край глинобитної площадки, перекритий підлогою житла.

штрихи від згладжування¹. Знахідки цієї кераміки свідчать про те, що в доскіфський час тут існувало поселення бронзової епохи.

Кераміка цього шару зовсім не схожа на уламки посудин скіфського типу, знайдені в товщі насипної землі.

Над шаром насипу вздовж краю городища була відкрита споруджена тут площадка з щільної утрамбованої глини, довжиною 14 м, шириною біля північно-східного кінця 4,5 м. Південно-східний та північно-східний її краї, звернені до зовнішнього боку городища, мають правильні прямокутні обриси. Контур внутрішнього боку розпливчастий. Найбільша товщина шару глини вздовж середньої осі досягає 0,6—0,7 м, знижуючись до країв до 0,15—0,2 м. Підшва площадки була обпалена. В основі її

¹ Поселення з близькою по типах керамікою були відкриті О. І. Тереножкіним біля с. Новосельці в заплаві р. Тясмин, О. В. Бодяньським — біля балки Сухенської поблизу Дніпропетровська, експедицією Т. С. Пассек — поблизу с. Макарівка, Кельменецького району, Чернівецької обл., експедицією „Великий Київ“ — біля сс. Бортничі та Кийлів.

знаходився шар деревного вугілля, сажі та попелу. Під дією вогню нижній шар перетворився в крихку цегляну масу (рис. 3).

Як видно, описана площадка призначалася для того, щоб укріпити штучно насипаний край городища від зсувів та розмивання. Глиняні утрамбовані, обпалені знизу, площадки в основі земляних валів відомі на багатьох скіфських городищах Лісостепу, зокрема на Шарпівському¹, Матронінському, Чорноліському², Басівському³.

На гребені площадки були складені дві великі купи каменів. В одній купі, яка знаходилася на віддалі 4 м від південно-східного краю, було до 200 каменів великого і середнього розміру, а в другій, біля північно-східного кінця площадки — понад 1500, крім дрібних уламків. Камені тут осипалися вздовж внутрішнього схилу площадки, утворивши завал тов-

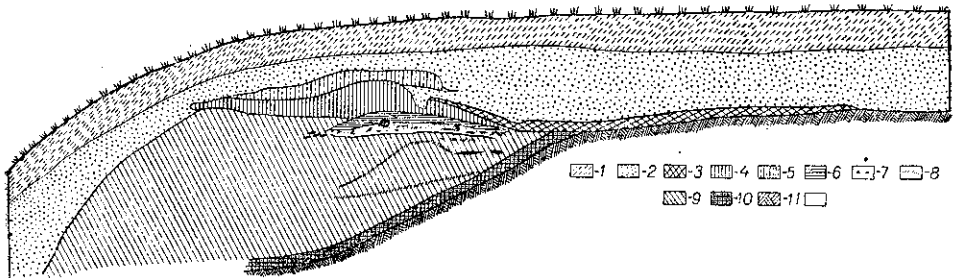

Рис. 3. Розріз розкопу № 1: 1 — шар ґрунтового чорнозему; 2 — культурний шар з великим вмістом золи; 3 — глинобитна підлога житла; 4, 5 — глиняна площадка над насипним шаром; 6 — пропалена глина в основі глинобитної площадки; 7 — залишки кострища; 8 — прошарки сажі в насипу; 9 — насипна земля; 10 — похований чорнозем; 11 — материк.

щиною до 1,2 м. Верхній рівень каменів знаходився на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. В товщі кам'яного завалу зустрічалися окремі кістки тварин та уламки кераміки, які потрапили з культурного шару.

Виходів каменю ні на самому городищі, ні в безпосередній близькості від нього немає. Жителі навколишніх сіл привозять камінь за 3—4 км з так званих «лав», де в глинистих наносах зустрічається велика кількість кварциту моренного походження.

Немає сумніву, що камінь був доставлений та складений в купи біля краю площадки ще в період існування життя на городищі. Здається цілком імовірним, що ці камені були заготовлені тут спеціально з оборонною метою.

Безпосередньо до внутрішнього боку глиняної площадки прилягало велике наземне житло, від якого збереглися глиняна підлога, ями від стовпів та залишки двох печей (рис. 2).

Житло було влаштовано на рівні верхнього горизонту суглиновидного материка. Північно-східний край його знаходився над насипом біля краю городища і перекривав внутрішній похилий шар глиняної площадки. Підлога була наслана з корицевої глини, в якій зустрічалися вуглики, окремі кістки тварин та уламки посуду. Поверхня була вкрита плямами сажі. Як видно, жилим горизонтом служила також поверхня материкового суглинку і за межами глинобитної підлоги; інтенсивний культурний шар доходив до цього рівня, на поверхні материка знаходилися плями сажі.

¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952.

² А. І. Тереножкин, Городища и поселения на Тясмине, КСИИМК, вып. XLIII, М., 1952.

³ В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952.

Планування житла з'ясувати не вдалося. Судячи з ділянки, покритої підлогою, розміри його були не менше 8×8 м.

За межами підлоги і на її площі виявлено багато ям від стовпів діаметром від 0,15 до 0,45 м та глибиною від 0,1—0,15 до 0,6—0,7 м. Ями

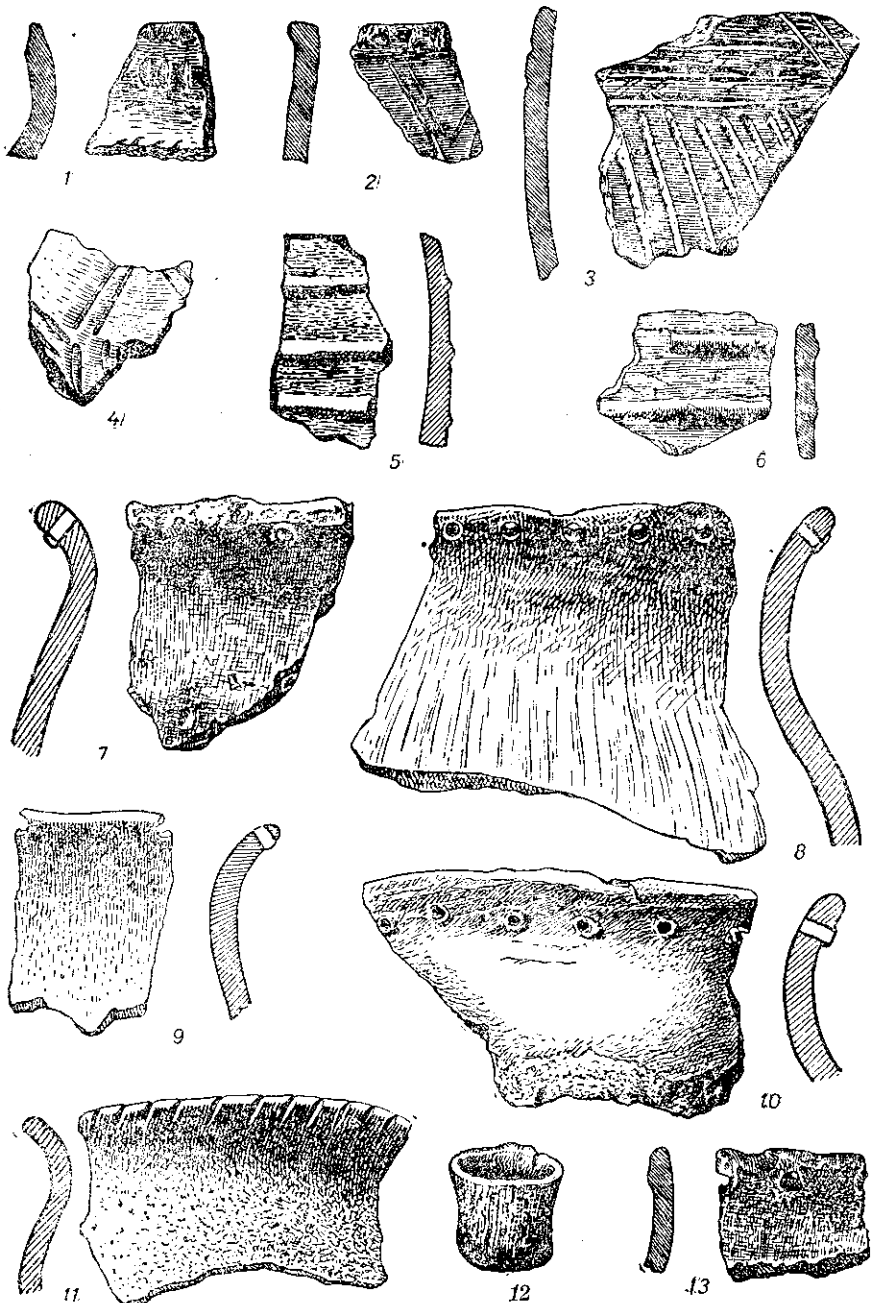

Табл. I. Кераміка з розкопок на Ширяєвському городищі.

трохи звужувалися до дна і були заповнені сірою золистою землею. В одній з них були знайдені уламки залізних серпів та рибальський гачок.

Над рівнем підлоги в північно-західній частині житла була виявлена піч, від якої збереглась основа, зроблена з білої глини та каменів, а та-

кож черінь розміром 1×1 м, з обпаленої глини, з відбитками прутів. Біля печі знайдено велику кількість перепаленої глини, вугілля, сажі, обгоррілі кістки тварин, уламки глиняного посуду. Простір навколо печі було засипано каменями, які обвалилися зверху. Друга піч була виявлена біля західного краю житла. Основа її, товщиною 0,4 м, зроблена з білої та жовтої глини. Черінь викладений дрібним щебенем. На поверхні були куски деревного вугілля та велика кількість уламків посуду.

До житла прилягали дві господарські ями. Перша з них, яка знаходилась коло південно-східного кута, мала овальну форму (розмір $1,2 \times 1,8$ м, глибина 1,1 м) і була заповнена пухкою землею із золою, каменями, незначною кількістю кісток тварин і уламків глиняного посуду; друга в західному куті розкопу, кругла (діаметр 1 м, глибина від рівня материка 0,35 м), з тим же заповненням.

Культурний шар над підлогою житла досягає 1,7—1,8 м. Нижній горизонт потужністю 1,2—1,3 м складався з пухкої землі із золою, процент вмісту якої був особливо великим в шарах, що знаходилися безпосередньо над підлогою. Вище знаходився шар ґрунтового чорнозему товщиною 0,4—0,5 м. Культурні залишки скіфського часу містилися у всіх горизонтах, починаючи з верхнього.

Велика потужність культурних відкладень свідчить про тривалість життя на городищі. Стратиграфія розкопу дозволяє встановити певну послідовність культурних горизонтів.

До ранішого періоду відносяться культурні залишки в насипній землі нижче основи площадки, які, очевидно, потрапили сюди з культурного шару поселення скіфського часу, що існувало тут до побудови оборонних споруд.

До наступного періоду відносяться культурні відкладення вище глиняної площадки, в тому числі ті, що перекривають її,— житло та зв'язані з ними господарські ями. Пізнішими щодо житла є камені на глиняній площадці, частина яких обвалилася в житло, очевидно, в той час вже залишене, і, нарешті, знахідки в шарі культурних відкладень, що росли над всіма цими спорудженнями в наступний період життя на городищі.

При розчистці поверхні південно-східного краю глиняної площадки було знайдено бронзовий скіфський наконечник стріли, який відноситься до типу трилопатевих листовидних з подовженою втулкою та отвором в основі головки. Такі наконечники (табл. III, 7, 3) були поширені в ранньоскіфський час (не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е.).

Оскільки цей наконечник стріли був знайдений безпосередньо на площадці, можна припускати, що культурні шари розташованих нижче горизонтів відносяться до ранішого часу — VI ст. до н. е., тоді як верхні належать до V ст. та наступних періодів скіфської епохи.

Проте питання це залишається ще далеко не розв'язаним і потребує додаткового розроблення на основі більшої кількості фактів.

Уламки скіфського посуду, знайдені в земляному насипу нижче основи глиняної площадки, трохи відрізняються від основної маси кераміки верхніх горизонтів, а умови знахідок дозволяють виділити його як найранішу для даного поселення керамічну групу.

Серед знайдених тут фрагментів переважають уламки товстостінних ліпних горщиків із слабо відігнутими вінцями та стінками, що розширюються від шийки до тулуба. У більшості — гладкий, скошений назовні зріз вінця (табл. I, 8, 10). Рідше зустрічаються уламки з вінцями, прикрашеними з зовнішнього боку неглибокими пальцьовими натисками (табл. I, 7, 13). Нижче краю звичайно є ряд наскрізних дірочок, проколотих зсередини. Колір черепків — темний та цеглистий. Поверхня зглажена травою. Днища посудин мають слабо виступаючі закраї або рівні. На одному днищі є відбитки зерен злакових рослин. Зустрінуті також уламки двох мініатюрних горщиків такого ж профілю з гладкими вінцями, біконічне пряслице та грузило для рибальських сітей.

Керамічний матеріал, знайдений в шарах вище глиняної площадки, цілком однорідний і не дає можливості виділити які-небудь особливі риси, властиві різним хронологічним періодам.

Переважає кухонний посуд у формі горщиків, серед яких можуть бути виділені три основні типи.

Перший тип. Високі горщики з відтягнутими назовні вінцями та стінками, які поступово розширюються від шийки до тулуба. Найбільший діаметр горщика знаходиться приблизно посередині висоти тулуба. Нижче пояса стінки поступово звужуються до дна (табл. I, 9, 11, рис. 4; табл. II, 6).

Горщики подібної форми є основним типом кухонного скіфського посуду. В орнаментації їх спостерігаються такі варіанти: 1) дірочки, проколоті зсередини назовні нижче краю гладких, відігнутих назовні вінець; 2) неглибокі рідкі пальцево-нігтьові натиски по краю та наскрізні дірочки нижче краю вінця; 3) подібний же орнамент по краю вінця, але без проколів. В двох останніх варіантах пальцевий орнамент іноді буває заглажений зверху, через що утворюються напівовальні відтиски по краю; 4) натиски косо поставленою вузькою паличкою, що утворює насічки по зовнішньому краю вінця; 5) подібний же орнамент та наскрізні проколи під вінцями.

Горщики з гладкими неорнаментованими вінцями зустрічаються рідко.

В основних рисах цей тип посуду найближче стоїть до кераміки, знайденої в насипу під площадкою, відрізняючись від неї тільки більшою сухістю тіста, тонкістю стінок та різноманітністю орнаменту.

Другий тип. Високі горщики з стінками, що розширюються від дна, слабо виявленою шийкою та вінцями. Діаметр вінця майже дорівнює діаметру плічків. Форма посудини наближається до банкової. Орнамент, в основному, той же, що і в першому типі, переважає мотив насічок по краю вінця у поєднанні з наскрізними проколами нижче краю (табл. II, 1, 3, 5).

Третій тип. Невисокі горщики з стінками, що розширюються до плічків, шийкою, яка звужується та різко відігнутими назовні вінцями. Діаметр посудин в плічках перевищує її висоту. В орнаменту зустрічаються пальцево-нігтьові натиски та насічки по краю вінця в поєднанні з отворами (табл. II, 2, 4).

Днища посудин всіх типів не мають скільки-небудь сталих ознак. Зустрічаються високі днища з виступаючою закраїною та низькі днища із закругленим краєм. На окремих днищах зустрічаються відбитки полови та зерен проса. Черепок щільний, досить тонкий, міцний, колір чорний, сірий або цеглистий; поверхня нерівна, шершава, часом бугриста, виробка неакуратна, глина з домішкою піску.

Горщики другого та третього типів є місцевою особливістю пам'яток сейминської групи і не характерні для пам'яток південніших районів Лівобережжя.

Не можна не відзначити великої типологічної схожості посудин цих двох форм з провідними типами посуду, що зустрічається в пам'ятках ранньороменської волнищевської культури VII—VIII ст. ст. н. е. Незважаючи на те, що ми не маємо ще досить матеріалу для пояснення цього явища, вказаний факт сам по собі заслуговує особливої уваги.

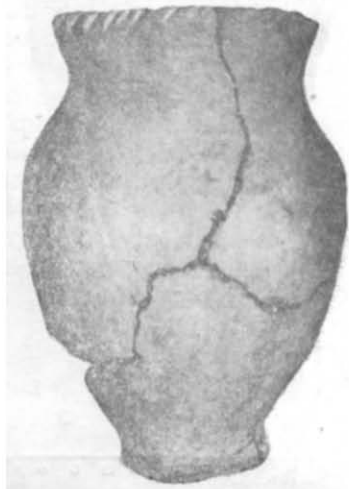

Рис. 4. Глиняний горщик з розкопу на Ширяєвському гордіщі.

Крім горщиків на городищі було також знайдено деяку кількість мисок з прямими вінцями, що складають немовби продовження стінок, та з вінцями, трохи скошеними до середини. Окремі з них залощені. Зде-

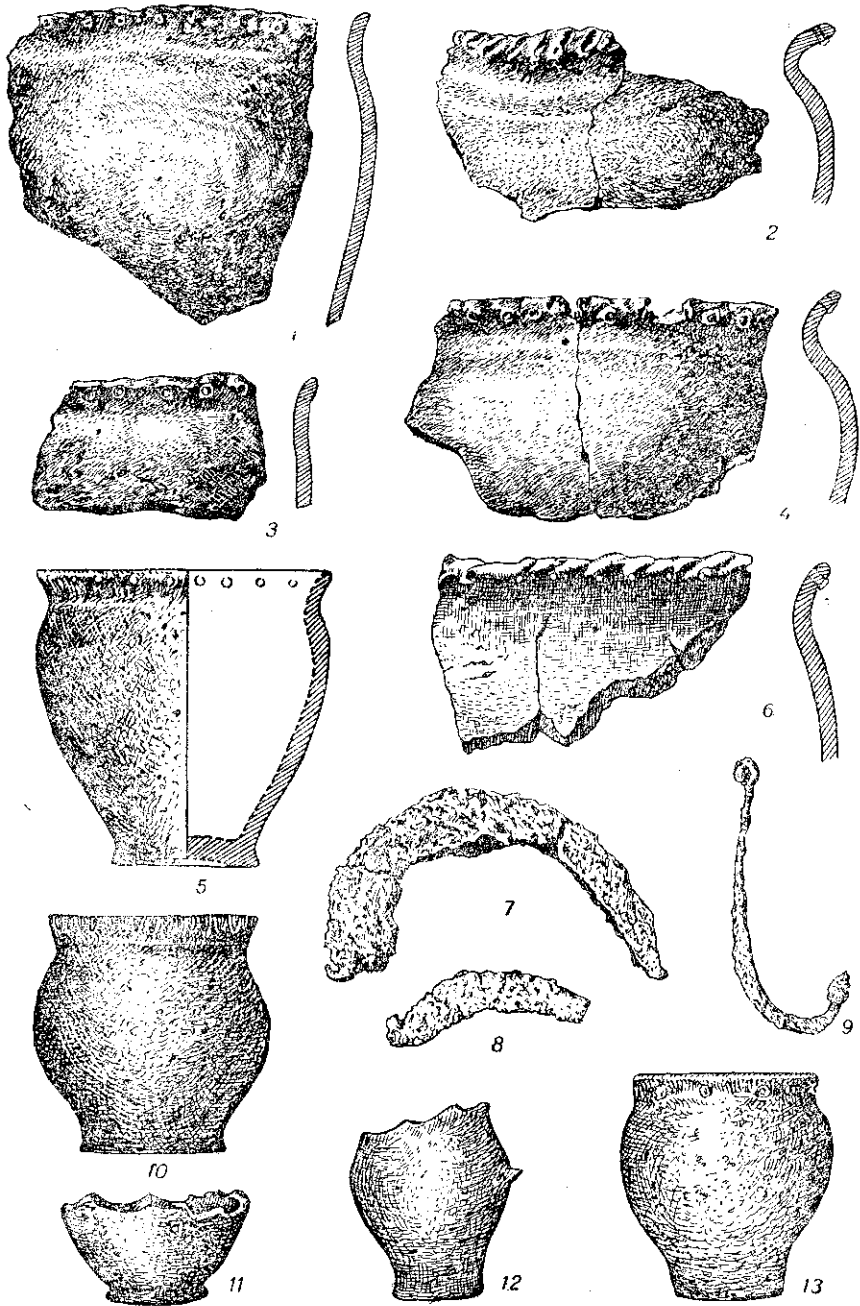

Табл. II. Кераміка та предмети з розкопок на Ширяєвському городищі.

більшого ж зовнішня обробка обмежувалася загладжуванням поверхні. Було знайдено також уламок днища на кільцевій ніжці (табл. III, 18). Кількість мисок тут значно менша, ніж звичайно зустрічається на так званих скіфських городищах південнішої смуги.

З інших типів посуду були знайдені невеликі глиняні горщики місткістю до одної-півтори склянки (табл. II, 10—13), дві мініатюрні посудинки в формі баночок (табл. I, 12). В одному екземплярі було знайдено уламок посудини типу глибокої чаші з чорною, гладко залощеною поверхнею.

Серед інших виробів з глини знайдені пряслиця, більша частина яких, судячи з розмірів, форми та діаметра отвору, була скоріше грузилами ткацького верстата. Серед них зустрічаються шаровидні, конічні, біконічні, у вигляді зрізаного конусу, грушовидні (табл. III, 11—14, 17), деякі з них орнаментовані кільцями або поздовжніми борозенками.

Значну групу знахідок складають великі вироби з обпаленої глини, які, слідом за М. В. Воеводським, ми умовно називаємо грузилами для рибальських сітей. Розміри їх 7—11 см у поперечнику, форма досить різноманітна: циліндрична, циліндрична з перехватом, шаровидна, яйцевидна, конусоподібна, у вигляді півкуль, плоского кільця та ін. (табл. III, 15, 16, 19, 20). Більшість грузил має круглі наскрізні отвори діаметром 1—1,5 см, у інших — замість наскрізних отворів зустрічаються лише більш або менш глибокі вм'ятини або наколи круглою паличкою. Іноді вся поверхня їх буває вкрита неглибокими ямками, з якими подекуди сполучаються наскрізні проколи. Зустрічаються грузила цілком гладкі, які не мають ні проколів ні вм'ятин. Грузила виготовлені з щільної, добре випаленої глини, що не розмокає у воді. Поверхня шершава, не оброблена.

Призначення цих виробів залишається не цілком ясним. Ті з них, які мають наскрізні отвори, могли служити дійсно грузилами для рибальських сітей, тим більше, що на городищі зустрічається і ряд інших ознак розвинутого рибальського промислу. Що ж стосується тих, які не мали отворів, то вони прикріплювалися до сітей якимсь іншим способом або використовувалися для інших цілей.

На підлозі житла були знайдені перегоріла пастова бусинка та бусина з невеликої просвердленої черепашки самці (ужівки) (табл. III, 2). В товщі культурного шару були знайдені також половинка великої пастової бусини з темносиньої маси з білими прожилками і зеленуватими вічками (табл. III, 5) та чотиригранна бусина-підвіска з блакитнуватою скла (табл. III, 4). Подібні бусини відомі в ряді скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е.; уламок бронзової гривни з круглого в перерізі прута з невеликими потовщеннями на кінці (табл. III, 1); залізні шпильки або булавки із звернутою в петлю головкою (табл. III, 9, 10); кістяні проколки, зроблені з ребер та трубчастих кісток тварин (табл. III, 6—8). Кістяні знаряддя тут були, як видно, досить поширені, про що свідчать знахідки численних обрізків з рога благородного оленя, що використовувалися для якихось виробів.

Цікаве знаряддя типу рала з гілки оленячого рога було знайдено в розкопках Д. Т. Березовця¹.

Винятковий інтерес становлять виявлені в одній з стовпових ям житла залишки залізних серпів, один з яких вдалося зібрати цілком, а другий — частково (табл. II, 7, 8).

Серп гостроконечний, круто зігнутий. Найбільша кривизна біля основи спинки. Довжина серпа 14,5 см, ширина біля основи 2,5 см, він поступово звужується за рахунок скосу внутрішнього боку. Рукоятка має вигляд гачка, загнутого до спинки. Другий серп мав ту ж форму. Від нього збереглася частина спинки та гачка. Ширина пластини, з якої він зроблений, 2 см.

Прототипом залізних серпів, знайдених на Ширяєвському городищі, є, як видно, гачкасті серпи пізньобронзової доби, широко розповсюджені

¹ Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження в Путивльському районі, Сумської області, АП, т. III, К., 1952.

в зрубній культурі на схід від Дніпра та в кімерійській культурі Нижнього Придніпров'я.

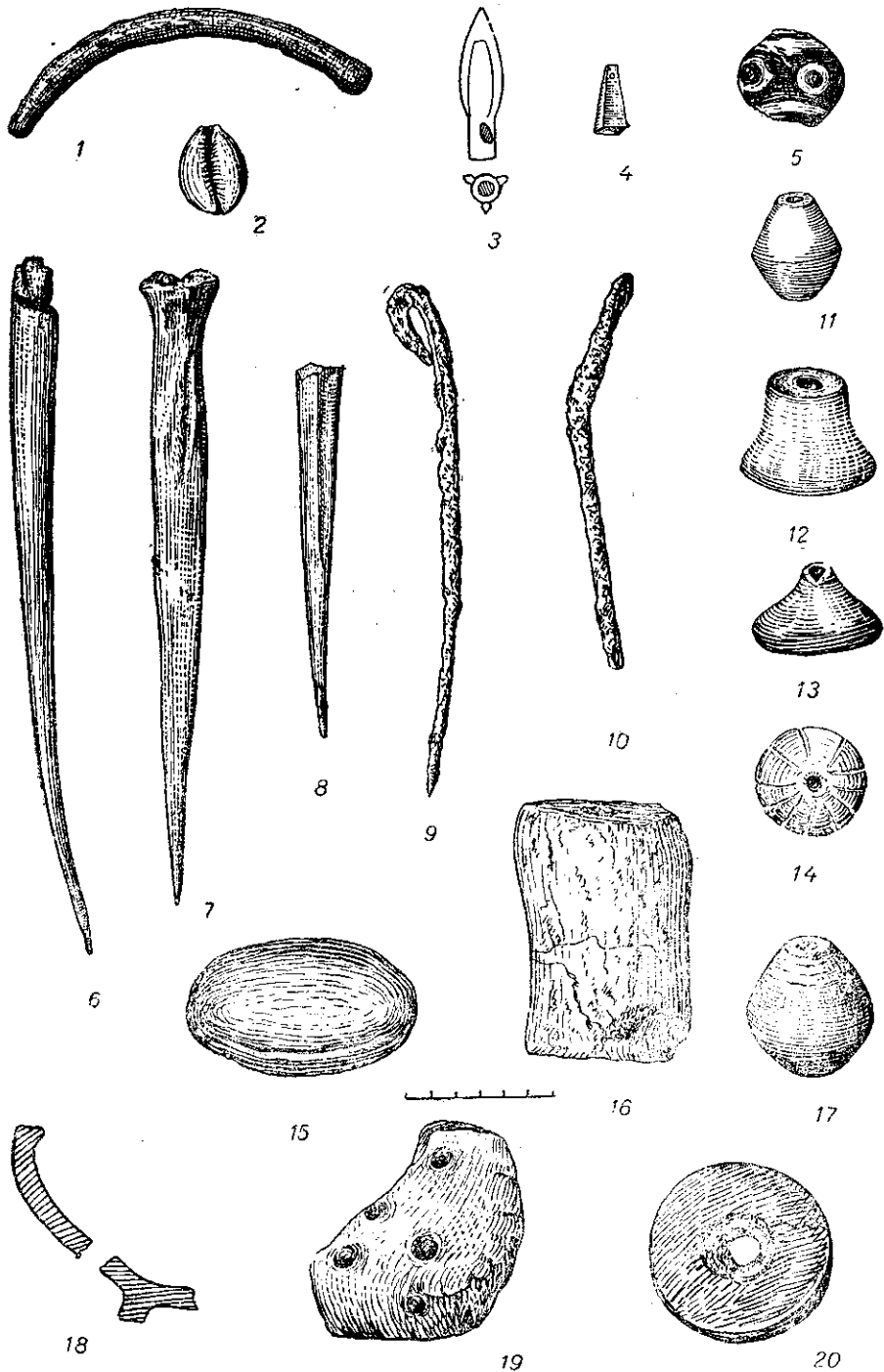

Табл. III. Речі з розкопок на Ширяєвському городищі.

Серпи слов'янського часу, близькі формою, відрізняються від ширяєвських більшим розміром та будовою рукоятки у вигляді стрижня.

Серпи, знайдені на інших скіфських городищах, серед яких згадаємо серп, що походить з Кам'янського городища (розкопки Б. М. Гракова),

та серпи знахідок Зарецького на городищі біля с. Лихачівка, кол. Богодухівського повіту, відрізняються від знайдених нами. Вони значно менше зігнуті та скріплюються з рукояткою іншим способом.

Наявність цих серпів поряд із знахідками на городищі кам'яних товчачів від зернотерок, відбитків зерен проса та інших злакових рослин на днищах посудин є незаперечним свідченням розвинутого землеробства.

Другою галуззю господарства було рибальство. В тій же стовпвій ямі, де і серпи, було знайдено великий рибальський гачок, який розпався надвоє, з шипом біля вістря та петлею для волосіні (табл. III, 9). В культурному шарі поряд з кістками тварин неодноразово зустрічалися хребці та луска риб; купка риб'ячої луски була знайдена втоптану в підлогу житла. До рибальських снастей, як видно, слід віднести також вищеописані грузила.

З свійських тварин¹ представлені: бик (9 особин), свиня (12), кінь (4), мул (1), коза (1), вівця (1), коза або вівця (5), собака (5), всього 38 особин.

Склад кісткових залишків дає нам картину розвинутого пастушачого скотарства з переважаючою роллю великої рогатої худоби та свиней. Дослідниками відмічається дрібна порода домашніх биків.

З видів диких тварин були зустрінуті: лось (3 особини), олень (3), косуля (1), лисиця (1), видра (1), бобер (1), тхір (1), вовк (1), ведмідь (1), дика свиня (3), тур або зубр (1), птиця (2), річкова черепаха (1), всього 28 особин.

Серед представників дикої фауни зустрічається дичина, хижак, хутрові тварини; це свідчить про те, що мисливство, як розвинутий промисел, займало велике місце в господарському житті населення.

З галузей домашнього ремісничого виробництва в наших розкопках виявились представленими гончарство, ткацтво, обробка кістки. Вироби із заліза та бронзи, які виготовлялися на місці, свідчать про відокремлення даної галузі ремесла в рамках поселення родо-племінної общини.

До числа імпортованих виробів, знайдених на городищі, відноситься лише невелика кількість прикрас: пастові та скляні бусини, морська черепашка. Предметів грецького імпорту, таких звичайних для пам'яток скіфської культури, в наших розкопках не знайдено. В шурфах Д. Т. Березовця виявлено лише кілька дрібних невиразних уламків амфор. Незначна кількість предметів імпорту свідчить про слабо розвинуті обмінні відносини.

Окремі риси матеріальної культури Ширяєвського городища на Сеймі зближують його з пам'ятками південніших районів Лісостепу і, насамперед, з Посульською групою скіфських пам'яток. Ця спільність простежується в подібності рис місцевої кераміки цих районів, спільні ознаки якої були відмічені І. І. Ляпушкіним при характеристиці так званого „пізньозольничного“ посуду, на відміну від кераміки, поширеної в ранній час в південних районах Лісостепу на Ворсклі.

І на Сеймі, і на Сулі в місцевому посуді переважають горщики, серед яких домінуючою формою є горщики першого типу. Спільними є прийоми орнаментативної посуду неглибокими пальцево-нігтьовими натисками та косо поставленою паличкою в комбінації з наскрізними проколами нижче краю; відсутність в орнаменті наліпного шнуру із зашипами та чорнолощеного посуду у вигляді черпаків та кубків з геометричним орнаментом, порівняльна тонкість і сухість черепка, недбалість зовнішньої обробки.

Проте при деякій зовнішній подібності кераміка Ширяєвського городища все ж має ряд особливостей, що відрізняють її від посульської.

¹ Визначення кісток тварин було зроблено В. Топчевським під керівництвом І. Г. Підоплічка.

У глиняному тісті для виготовлення посуду на Посуллі переважаючою технічною домішкою був шамот; черепок тут більш пористий та крихкий. На Сеймі як домішку використовували пісок, черепок щільніший та твердіший.

Багато з типів посуду, зустрінутого на Сулі, такі, як глечики, чашки з ручками, корчаги¹, не були зустрінуті при розкопках городищ на Сеймі. В свою чергу, на Сулі не спостерігається скільки-небудь широкого розповсюдження горщиків другого та третього типів — банкових та широкоплічких. Вище відзначалося вже про порівняльну рідкість знахідок на Ширяєвському городищі мисок. Це ж явище відмічає й І. І. Ляпушкін як спільну ознаку для всіх сейминських городищ.

В орнаментатії горщиків на Сеймі значно частіше зустрічається мотив косої палички, в той час як на Посуллі переважаючими залишаються пальцьові натиски. В знайденому нами матеріалі Ширяєвського городища зовсім не було орнаментального прийому наколів з горошинами, такого звичайного для кераміки південніших районів.

Ряд інших ознак поглиблює відмінність культури Посейм'я та зближує її з городищами деснянської культури. До числа цих ознак належить, насамперед, сама будова та планування городищ.

Подібно до деснянських, городища на Сеймі розташовувалися, як правило, на захищених ярами мисах високого корінного берега над заплавою річки. Розміри їх, порівняно невеликі, зумовлені площею зайнятої ділянки. Скіфські ж городища розташовані звичайно осторонь від основного русла, в верхів'ях ярів та річок. Займаючи значно більшу площу, вони сміливіше використовують рельєф місцевості. Нестача природних укріплень компенсується будовою потужних та довгих оборонних валів.

Основним типом жител на скіфських городищах, як встановлено розкопками, були землянки. На Ширяєвському городищі були відкриті залишки дерев'яного наземного житла з глинобитною підлогою та стовпами.

Той же тип жилих споруджень виявлений і М. В. Воеводським на городищах Десни. Слідів землянок тут знайдено не було, але в розрізах траншей простежувались залишки наземних жител у вигляді тонких прошарків глиняних підлог. На городищі Пісочний Рів були відкриті численні ями від стовпів, а в одному місці — частина згорілого дерев'яного стовпового будинку².

Рибальство, як видно, не мало скільки-небудь істотного значення в господарстві населення південної смуги Лісостепу. В усякому разі, слідів розвинутого рибальського промислу на скіфських городищах не спостерігається. На Сеймі ж та на Десні рибальство було досить розвинутим, що знайшло відображення в культурних залишках на городищах. Очевидно, схожою технікою рибальства і пояснюється велика подібність глиняних грузил, знайдених на Ширяєвському городищі та на городищі Десни.

Важливо відзначити також відсутність на Сеймі численних великих могильників скіфського типу. Рідкі окремі курганні насипи зустрічаються тут на високих відкритих місцях плато, але час та культура їх залишаються нез'ясованими. Розкопаний нами курган в заплаві Сейму виявився належним до часу бронзи.

Проте окремі поховання скіфського типу в цій смузі відомі. З них згадаємо курган с. Обмачів, Чернігівської обл., в якому було знайдено поховання з бронзовими наконечниками стріл та глиняний горщик³,

¹ В. А. Іллінська, Верхньосулська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952.

² М. В. Воеводський, Городища верхньої Десни, КСИИМК, вып. XXIV, М.—Л., 1949, стор. 67 і далі.

³ ОАК, 1902, стор. 122.

курган V ст. до н. е. біля с. Борозна, Чернігівської області¹, поховання VI—V ст. ст. до н. е. коло с. Долинське поблизу м. Сосниця. О. М. Мельниківська, що описала ці пам'ятки², вважає, що поховання ці насамперед можуть бути пов'язані з населенням сейминських городищ.

Культура сейминських пам'яток настільки своєрідна, що її навряд чи можна вважати однаковою з культурою скифського часу Лісостепу. Тим менше даних припускати, що вона могла виникнути внаслідок пересування сюди населення з районів Поворскля в час не раніше IV ст. до н. е., як це вважає І. І. Ляпушкін. Скоріше носіями її є самостійне племінне угруповання, що склалося на місцевій основі в час не пізніше, можливо і раніше, кінця VI — початку V ст. до н. е. Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скифською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхновською культурою лісних городищ Десни.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

ГОРОДИЩЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА р. СЕЙМ

Резюме

В 1950 г. Путивльский отряд Сейминско-Деснянской экспедиции Института археологии АН УССР произвел раскопки на одном из городищ скифского времени, находящемся близ сс. Ширяево и Новые Гончары.

Городище расположено на треугольном мысу высокого коренного берега Сейма и защищено с напольной стороны рвом и валом.

При раскопках выяснилось, что покатый склон восточного края площадки городища был искусственно досыпан при сооружении городища. Сверху насыпь была укреплена особой глинобитной площадкой, к которой с внутренней стороны примыкало, а частично и перекрывало ее, наземное столбовое жилище с глинобитным полом. На площадке были обнаружены большие кучи камней. Культурный слой, содержащий много золы, достигал 1,8 м толщины над уровнем пола.

Под насыпным слоем в погребенном черноземе была найдена керамика эпохи бронзы, указывающая на существование здесь поселения в доскифское время.

Скифская керамика из насыпного слоя по условиям стратиграфии может быть отнесена к наиболее раннему периоду. Время сооружения насыпи определяется находкой на поверхности глиняной площадки бронзового скифского наконечника стрелы раннескифского типа.

На городище основной формой посуды были глиняные горшки трех устойчивых типов, из которых два (расширяющиеся у плеча и у венчика) составляют характерную особенность керамики Посеймья и имеют большое сходство с формами сосудов распространенной здесь позднее волынцевско-роменской культуры. Сосуды типа мисок встречаются редко.

Особый интерес представляет находка в одной из столбовых ям жилища двух железных серпов и рыболовного крючка.

Наличие серпов, каменных зернотерок, отпечатков зерен злаковых растений на днищах сосудов свидетельствует о большой роли земледелия. Состав костей домашних животных дает картину развитого пастушеского скотоводства с преобладающей ролью крупного рогатого скота и свиньи.

¹ Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС, вып. 1, стор. 33, 34.

² О. Н. Мельниковская, Могильник у с. Долинское, Черниговской области, КСИИМК, вып. XXXIV, М., 1950, стор. 70.

Богато представленная фауна диких животных свидетельствует о значении охотничьего промысла. Большую роль играло также рыболовство. Импортные предметы представлены несколькими типами бусин. Встречены обломок бронзовой гривны, железные булавки, костяные проколки, обрезки рога оленя.

Возникновение городищ на Сейме относится ко времени не позднее конца VI — начала V вв. до н. э.

По своей материальной культуре городища скифского времени на Сейме составляют как бы промежуточное звено между культурой скифского типа более южных районов Лесостепи (Посулье, Северский Донец) и юхновской культурой деснинских городищ.
